AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ مستعمل تلمیحات دا تجزیاتی مطالعہ

*** محمد عارف**
پی ایچ ڈی سکالر، شعبہ سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاول پور

**** ڈاکٹر محمد ممتاز خان**
ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاول پور

Abstract
This research article presents an analytical study of the allusions used in Saraiki classical poetry. Allusion is an important literary device in rhetoric through which a poet briefly refers to well-known religious, Qur'anic, historical, legendary, literary, and folkloric events, personalities, and traditions, thereby expanding the semantic, intellectual, and aesthetic dimensions of poetry. In Saraiki classical poetry, the use of allusions is not merely limited to enhancing the beauty and effectiveness of poetic expression; rather, it also serves as a means of expressing Sufi thought, divine love, spiritual knowledge, purification of the self, patience, trust in God, sacrifice, devotion, truthfulness, and moral values. This study analyzes selected allusions found in the poetry of Baba Farid, Ali Haider Multani, Chiragh Awan, Sultan Bahu, Maulvi Lutf Ali, Maulvi Abdul Hakim Uchavi, Sachal Sarmast, and Khwaja Ghulam Farid through selected poetic examples. Overall, the study concludes that the allusive tradition of Saraiki classical poetry is not only an effective means of enhancing literary and aesthetic beauty but also a comprehensive expression of Sufi thought, spiritual guidance, moral teachings, and cultural consciousness.

Keywords: *Allusion, Saraiki Classical Poetry, Sufi Thought, Qur'anic Allusions, folkloric, semantic , Khwaja Ghulam Farid*

"تلمیح " عربی زبان دا لفظ "لمح" توں نکلیے۔ جیندے معنی اشارہ کرݨ تھیندن۔ تلمیح "علم بیان" دی ہک اہم صنعت ہےجیندے بارے پورے وثوق نال اے تاں نی ڈِسایا ونج سگدا جو ایندا استعمال کڈݨ تے کیویں وجود اچ آیا۔ البتہ دُنیاد ے ادبی پس منظر تے دید ماروں تاں اے سُدھ ضرور پوندی ہے جو ایں صنعت دا استعمال اُتلا ہی پُراݨا ہے جتلا شعرو ادب دا پندھ ایں صنعت دا استعمال عربی ، فارسی اتے اردو شاعری دے نال نال سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ وی بے انت ڈِیکھݨ کوں مِلدے۔

تلمیح ہک ایجھا ادبی اشارہ ہے جیندے راہیں شاعر یا ادیب کہیں معروف ادبی،مذہبی، تاریخی، اساطیری یا ثقافتی واقعے ،شخصیت ،مقام یا روایت آلے پاسے ایجھا مختصر اشارہ کرے، جیندے نال اوندا سمور اپچھوکڑ، یعنی پس منظر ، معنوی اتے فِکر ی وسعت راہیں کُھل تے سامݨے آ ونجے، اونکوں تلمیح آکھدن۔تلمیحات توں کیا مُراد ہے؟ ، ایں حوالے نال کشور ناہید لکھدن:

> وٹاندرا: "زبان دے مُنڈھلے دور وچ چھوٹے چھوٹے سادہ خیالیں اتے معمولی شئیں کوں ڈِسݨ سانگے الفاظ بݨائے ݨئے ہن۔ ہولے ہولے انسان ترقی دا اگونہاں پیر چاتا لمبے لمبے قصے اتے واقعات و حالات آلے پاسے خاص خاص لفظیں دے ذریعے اشارے تھیوݨ پئے ݨئے۔ جتھاں او لفظ زبان تے آندے فوراً او قصہ یا واقعہ اکھیں دے سامݨے آ ویندا جیندے پاسے اشارہ کیتا ݨیا ہا۔ایجھا ہر اشارہ تلمیح اکھویندا ہے۔"(۱)

صنعتِ تلمیح بارے عارف حسن خاں لکھدن:

> ترجمہ: "شاعر اپݨے کلام وچ کہیں مسئلہ مشہور یا کہیں قصے یا مثل شئے یا اصطلاحِ نجوم وغیرہ کہیں ایجھی ݨالھ آلے پاسے اشارہ کرے جیندے بغیر معلوم تھیوے اتے بغیر سمجھیں اوں کلام دا مطلب چنگی طرحانویں سمجھ وچ نہ آوے۔ (۲)"

عارف حسن خان تلمیح دے حوالے نال ہِوں باریک ݨالھ کیتی ہے۔ جڈاں جو"تلمیح" دے لغوی اتے اصطلاحی معنی تے غور کریجے تاں اساکوں ایں ݨالھ دی سُدھ پوندی ہے جو کوئی شاعر یا نثر نگار اپݨے کلام

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

یا نثر پارے وچ کہیں معروف واقعے ، داستان ، قرآنی آیات، حدیث ، ضرب الامثال یا تاریخی واقعے کوں تفصیلی طور تے بیان کرݨ دی بجائے اشارئیے، کنائیے دی صورت اچ ایں طرحانویں بیان کرے جو سارا واقعہ قاری دیاں اکھیں دے سامݨے سوجھل تھی ونجے۔ اونکوں تلمیح آکھیا ویسی۔ مثال دے طور تے جیکر اساں یوسف و یعقوبؑ، مصر، زُلیخا، ہیر رانجھا، سسی پنوں، شیریں فرہاد، بدرو اُحد، خندق یا رام کرشن وغیرہ دا استعمال اپݨی تخلیق وچ کریندے ہیں تاں اِنھاں حوالیاں راہیں پس منظر اچ موجود کہاݨی اساڈے چیتےو چ واضح اُبھر آندی ہے۔ اینکوں تلمیح آکھدن۔

سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ تلمیحات دا دائرہ کار ہِوں وسیع ہے۔ ایندے وچ قرآنی واقعات، انبیائے کرام ، صحابہ کرام ، اہلِ بیت، صوفیائے کرام ، اسلامی تاریخ، فارسی ادب، مقامی لوک داستاناں اتے تاریخی شخصیات دے حوالے نال ورتیاں ڳیاں تلمیحات اݨ کُھٹ مِلدین۔ اینویں حضرت آدمؑ، حضرت نوحؑ، حضرت ابراہیمؑ، حضرت یعقوبؑ، حضرت ایوبؑ، حضرت یوسفؑ،حضرت عیسیٰؑ، حضرت یونسؑ، حضرت سُلیمانؑ، حضرت خضرؑ، حضرت محمدؐ، حضرت علیؑ، حضرت امامِ حسینؑ، منصور حلاج، لیلی مجنوں، ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوہݨی مہینوال تے مرزا صاحباں جیہاں داستاناں اتے شخصیات سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ چھڑا تاریخی یا مذہبی حوالہ نئیں بلکہ فکری، روحانی، اخلاقی اتے تہذیبی معنویت دیاں علامتاں وی ہِن۔

سرائیکی کلاسیکی شاعری اچ تلمیحات کوں عشقِ حقیقی، معرفتِ الٰہی، تزکیۂ نفس، صبر، توکل، ایثار، قربانی، حق گوئی، اتے انسانی اقدار دے اظہار دا مؤثر ذریعہ بݨایا ڳیا ہے۔بابا فرید(۱۱۸۸ء تا ۱۲۸۰ء) ،علی حیدر ملتانی (۱۱۰۱ ھ تا ۱۴۹۰ء)، چراغ اعوانؒ(۱۶۷۹ء تا۱۷۳۲ء)، باہو سلطان(۱۶۹۰ء تا ۱۷۷۷ء)، مولوی لطف علی(۱۷۱۶ء تا ۱۷۹۴ء)، عبدالحکیم اُچوی:(۱۱۶۱ھ/بمطابق۱۷۴۸ء)، سچل سرمستؒ(۱۷۳۹ء تا ۱۸۲۶ء) تےخواجہ غلام فریدؒ:(۱۸۴۵ء تا۱۹۰۱ء) وغیرہ، تلمیح راہیں اپݨے کلام کوں معنوی وسعت دے نال جمالیاتی سُٹھپ عطا کیتا ہے۔اِنھاں شاعراں کول تلمیح چھڑاکلام دے سُٹھپ دے طور تے نئیں ورتی ڳئی بھل اے فکری دلائل ، روحانی تربیت اتے تہذیبی شعور دی علامت دے طور تے وی ظاہر تھیندی نظر آندی ہے۔

بابا فرید الدین مسعود گنج شکر جیڑھے بابا فریدؒ دے ناں نال شہرت رکھدن ، آپ سرائیکی زبان دے ہک معروف صوفی شاعر ہِن۔برصغیر دے عظیم صوفی ، بُزرگ، مبلغِ اسلام اتے سلسلہ چشتیہ دے جگ مشہور بُزرگ ہووݨ دا اعزاز وی آپ کوں حاصل ہا۔بابا فریدؒ ملتان دے نیڑے ہک وستی کوٹھے وال اچ جمیے جڈاں جو آپ دا روحانی مرکز اجودھن یعنی موجودہ پاکپتن بݨیا۔

آپ دے خاندان اتے جم پل بارے ڈاکٹر عصمت اللہ شاہ لکھدن:

> وٹاندرا: "بابا فریدالدین مسعود گنج شکر سلسلہ چشتیہ دے ہک عظیم روحانی پیشوا ہِن۔ آپ دے بُزرگاں دا تعلق سرائیکی وسیب دے قدیم ترین تاریخی تے روحانی مرکز اوچشریف نال ہا۔ ٥٧٤ ہجری بمطابق ١١٨٨ء کوں ملتان دے نیڑے ہک قصبے کوٹھوال وچ جمیے۔ آپ دے ابا سئیں حضرت جمال الدین سُلیمان اتے ڈاڈا سئیں حضرت شعیب کوٹھے وال دے قاضی ہِن اتے امّاں سیݨ قرسم بی بی ہک پارسا اتے عبادر گُزار خاتون ہِن ۔ آپ مُنڈھلی تعلیم امّاں سیݨ توں حاصل کیتی۔"(۳)

بابا فرید دی شاعری وچ ملک الموت، پُل صرط، دوزخ، شیطان ،نانک تے سُہاگݨ، ہیر، مکہ، کعبہ، قطب اتے موسیٰ جیہاں تلمیحات دا ورتارا ڈیکھݨ کوں مِلدے۔ سرائیکی کلاسیکل شعراء "حضرت موسیٰ " دی تلمیح مختلف تناظر اچ ڈھیر ساریاں جاہیں تے ورتی ہے۔ ایں تلمیح دا اظہار اساکوں بابا فریدؒ دی شاعری وچ کُجھ ایں طرحانویں مِلدے۔ ونکی ڈیکھو:

"موسیٰ نٹھا موت تے ڈھونڈے کائے گلی
چارے کُنڈاں ڈھونڈیاں اگے موت کھلی" (٤)

بابا فرید دے ایں اشلوک اچ حضرت موسیٰ دی تلمیح واضح طور تے موجود ہے ۔ ایں اشلوک راہیں بابا فریدؒ ایں ڳالھ کوں نشابر کیتا ہے جو موت ہک اٹل حقیقت ہے۔ جیندے کنوں فرار ممکن کائینی۔ جیکر اللہ دے برگزیدہ پیغمبر موت توں نئیں بچ سگدے تاں عام انسان کیتے بچݨ دا سوال ای پیدا نئیں تھیندا۔ انسان کوں موت توں بھجݨ دی بجائے نیک اتے چنگے اعمال دے نال اللہ تعالیٰ دی اطاعت کرݨی چاہیدی ہے۔ اے اشلوک فکری طور تے دُنیا دی بے ثباتی اتے آخرت اچ حساب ڈیوݨ دا احساس ڈیویندا ہے۔

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

سرائیکی کلاسیکل شعراء دی تندیر وچ ڈوجھا نشابر ناں علی حیدر ملتانی دا ہے۔ علی حیدر ملتانی سرائیکی زبان دے اُنھاں کلاسیکل شاعراں وچ شمار تھیندن جنھاں سادے تے سوہݨے انداز وچ عوامی زبان کوں ورت تے ایجھی شاعری تخلیقی کیتی جیڑھی اچ وی اہلِ ذوق لوکیں کیتے حیاتی داوڈا سمل ہے۔ڈاکٹر نصراللہ خان ناصر علی حیدر ملتانی بارے لکھدن:

"علی حیدر ملتانی یکم شعبان ۱۱۰۱ھ بمطابق
۱۶۹۰ء چک چوتڑہ ملتان وچ سید محمد امین دے گھر پیدا تھئے۔ آپ
گیلانی سادات وچوں ہن۔"(۵)

علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ اساکوں تلمیحات دا حُسن ہیوں سارا ڈیکھݨ کوں مِلدے۔ علی حیدر مُلتانی اپݨی شاعری وچ بسم اللہ، صُمُ بُکمُ، حبل الورید، لاتدرک الابصار، مُزمل، انااعطینک الکوثر، حروفِ مقطعات، کُن فیکون، قالو بلی، سورۃ الرحمن، لوح و قلم، فرعون، حضرت محمدصلی اللہ علیہ وآلہ وسلم، یوسفؑ زُلیخا، حضرت خضرؑ، حضرت عزرائیلؑ، اصحابہ کرام، آتش، مکہ کعبہ، منصور حلاج، آبِ حیات، اہلِ بیت، شبَ برات، رام، ہیر رانجھا، چوچک، کھیڑے، لیلیٰ مجنوں شیریں فرہاد، مرزا صاحباں اتے سسی پنوں جیہاں تلمیحات اپݨی شاعری وچ ورتیاں ہِن۔ علی حیدر ملتانی دی شاعری وچ تقریباً لوک کہاݨیاں دے معرف کرداریں نال جُڑیاں تلمیحات موجود ہِن۔ ہک شعر ڈیکھو جیندے وچ باقی لوک کرداریں دے نال "سسی " دے کردار کوں وی تلمیح دے طور تے ورتیا گیا ہے۔ونکی ڈیکھو:

"جو کُجھ عشق ثُساڈڑے شعلڑاں شمع نماݨی نال کرے
سوئی نال سسی صاحباں ، سہتی تے نالے ہیر سیال کرے" (٦)

علی حیدر ملتانی اِنھاں ڈو مصرعیاں وچ سسی، صاحباں، سہتی اتے ہیر سیال جیہاں غیر قرآنی تلمیحاتی دا ورتارا کیتے۔اِنھاں لوک کہاݨیاں دے معرف کرداریں وچ خاص طور تے "سسی " دے کردار کوں ڈیکھیجے تاں اے سُدھ پوندی ہے جو سسی اپݨے محبوب "پنل" دی جُدائی وچ صحرا دی خاک چھاݨی اتے ہر ڈکھ برداشت کیتا۔ایہا فکری رمز سمجھاوݨ کیتے علی حیدر باقی لوک تلمیحات وی ورتیاں ہِن۔اُنھاں دا خیال ہے جو عشق ہک بھاہ ہے ۔ جئیں عاشق کوں ساڑ تے فناہ کر ڈیتے ۔اینویں ایں سسی ، صاحباں ، سہتی اتے ہیر جھئیں ساریں عاشقیں کوں آزمائش ، جُدائی اتے قربانی توں گُزارئیے۔اِنھاں تلمیحات دے ورتارے اچ علی حیدر ایں گالھ کوں سوجھل کریندے جو حقیقی عشق دی راہ ہمیشہ صبر، قربانی اتے آزمائش دے جہان نال جُڑی ہوئی ہے۔

سرائیکی کلاسیکل شاعراں وچوں چوٹواں تریجھا شاعر چراغ اعوانؒ ہے۔"چراغ اعوںؒ" ضلع ڈیرہ غازی خان دے علاقے ہڑند دا وسدا ہا۔اینداا اصل ناں چراغ الدین جڈاں جو تخلص چراغ ہا۔ چراغ الدین چراغ دی لکھی "ہیر" سرائیکی ادب اچ ہیوں اہمیت دی حامل ہے۔ چراغ اعوانؒ بارے کیفی جامپوری لکھدن:

وٹاندرا: "چراغ اعوانؒ ۱۰۹۰ھ وچ جمیا ۔اوں
زمانے وستی میاں صاحب اچ میاں دوست محمد(متوفی۱۱۳۰ھ)سجادہ
نشین ہن۔چراغ اُنھاں کنوں ظاہری علوم حاصل کیتے ۔ فارغ التحصیل
تھیوݨ دے بعد اوں ملتان توڑیں پیدل پندھ کیتا اتے اِتھوں دے مشائخ
کنوں فیض حاصل کیتُس۔ ملتان توں بہاول پور گیا اتے اُتھوں ول اپݨے
وطنیں ول آیا۔"(۷)

چراغ اعوانؒ دی شاعری وچ وی اساکوں تلمیحات دا بے انت سُٹھپ ڈیکھݨ کوں مِلدے۔ چراغ اپݨی شاعری وچ کُن فیکون، حضرت محمدؐ،جبرائیلؑ، باغِ ارم،یوسفؑ زُلیخا، صحابہ کرام، لیلیٰ مجنوں، سسی پنوں ، سیفل بدیع الجمال، سوہݨی مہینوال، شاہ شمس تبریز، پورن بھگت، قصہ مصری، لیلہاں جام چُنیسر، مرزا صاحباں، معراج، بسم اللہ، کلامِ ربانی اتے ہیر رانجھا جیہاں تلمیحات ورتیاں ہِن۔چراغ اعوانؒ دی لکھی "ہیر " دے مرکزی کرداریں "ہیر تے رانجھا" دے حوالے نال ورتیاں گیاں تلمیحات دا ہک درگھا جہان اُنھاں دی شاعری وچ موجود ہے۔چراغ اعوانؒ "ہیر اتے رانجھے " دی تلمیح ہیوں ساری جاہ تے ورتی ہے۔جیندے وچ ہک شان دار نمونہ ڈیکھو:

"رانجھݨ ہیر مشاہر جگ وچ عشق چراغ جگایا" (۸)

چراغ اعوانؒ ایں مصرعے وچ "ہیر تے رانجھے" دی تلمیح کوں شہرت، دوام اتے روحانی روشنی دی علامت دے طور تے ورتیے۔اِتھاں لفظ"چراغ " ذو معنویت دے جہان کوں سوجھل پیا کریندے۔تخلص وی لگڈے اتے روشنی دا استعارہ وی بݨ تے سامݨے آندے۔"عشق چراغ جگایا" ایں حقیقت آلے پاسے اشارہ ہے جو اُنھاں دی

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

محبت وقتی جذبہ نئیں بھل ہک ایجھی روشن روایت ہے جیندے نال محبت دے مفہوم کوں نویں معنویت عطا تھیندی ہے۔

امیں مصرعے وچ ورتی گئی "ہیر رانجھا" دی تلمیح راہیں شاعر عشق ، وفاداری، قربانی اتے روحانی روشنی دے تصور کوں جامع انداز وچ بیان کیتا ہے۔چراغ اعواںؒ ہیر اتے رانجھے دی محبت کوں عشق دے ایجھے چراغ نال تشبیہہ ڈیندے جیندی روشنی سمورے جگ جہان وچ کھنڈ گئی ہے۔ایں تلمیح راہیں او نشابر کریندے جو حقیقی عشق وقتی جذبات دا ناں نئیں بلکہ ایجھا دائمی جذبہ ہے جیڑھا انسان کوں اخلاقی عظمت تے روحانی کمال عطا کریندے۔سرائیکی کلاسیکل شاعری وچ ہیر رانجھا دی داستان عشق مجازی دی بجائے عشق حقیقی دے طور تے سامھے آندی ہے ایں پاروں چراغ اعواںؒ ایں روایت کوں اگوں تے ودھیندیں ہوئیں عشق کوں انسانی اتے روحانی ارتقاء دی بُنیاد قرار ڈیندے۔

سرائیکی کلاسیکل شعری وچ چوتھا چوٹواں ناں حضرت سلطان باہوؒ دا ہے۔ حضرت باہو سلطان دا تعلق تحصیل شور کوٹ ضلع جھنگ نال ہا۔آپ اعوںؒ برادری نال تعلق رکھیندے ہن۔آپ دے بابا سئیں ہک انتہائی نیک تے صالح انسان ہن جیڑھے حافظِ قرآن ہووںؒ دے نال نال شریعت دے وی پابند ہن۔آپ دی امّاں سیںؒ دا ناں بی بی راہتی ہا او ہک پاک دامن بی بی ہن۔حضرت سلطان باہو دے جمڑے بارے ڈاکٹر عصمت اللہ شاہ لکھدن:

> وٹاندرا: "حضرت سلطان باہو ۱۶۳۰ہجری
> وچ شور کوٹ دے نواحی قصبے اعواںؒ اچ جمیے۔مُنڈھلی تعلیم امّاں
> سیںؒ توں حاصل کیتونیں تے آپؒ امّاں سیںؒ کوں درخواست کیتی جو
> آپ کوں مُرید کر گھنن پر اُنھاں دے انکار تے مُرشدِ کامل دی گول اچ
> نکل پئے۔او شور کوٹ دے جنوب اچ واقع ہک وستی وچ سلسلہ قادریہ
> دے ہک بُزرگ شاہ حبیب اللہ قادری دے ہتھ تے بیعت کر تے
> روحانی مدارج طے کرںؒ لگ پئے۔ول مُرشد دے حکم تے دِلی اچ
> موجود اُنھاں دے بُزرگ اتے مُرشد سید عبدالرحمن کوں ونج تے
> ملیے اتے آپ توں روحانی فیض حاصل کیتونیں۔"(۹)

سلطان باہواپڈی شاعری وچ نفی اثبات، وحدتِ سبحانی، الست بربکم، محمدؐ، لامکانی، خضرؑ، اِلااللہ،غوث الاعظم،ہیر رانجھا، چوڑاں طبق، جنت دوزخ، شیطان، ڈوجہان، اِن مع العسر یُسرا، نفس امارہ، بُت خانہ، کربلا، ابراہیم، حضرت عیسیٰؑ، پتھر وچ کیڑا،منصور حلاج، آبِ حیات، مکہ ، حج، اسمِ اعظم، مدینہ، فنافی اللہ،اہلِ بیت، کُن فیکون، نحنُ اقرب اتے قالو ابلیٰ جیہاں تلمیحات ورتیاں ہِن۔

اسلامی عقیدے دے مطابق اللہ تعالیٰ نے تخلیقِ انسانی توں پہلے تمام ارواح کوں کٹھا کر تے اپڈی ربوبیت دا اقرار گھدا۔ اوں واقعے کوں عہدِ الست یا میثاقِ الست آکھیا ویندے۔ایں تلمیح دا ورتارا وی سرائیکی کلاسیکل شاعری وچ ڈھیر سارا مِلدے۔ جیندی ہک ونکی سلطان باہوؒ دے کلام اچ ڈیکھو:

> "ونجںؒ سِر تے فرض ہے مینوں قول قالو بلیٰ دا کر کے ہُو" (۱۰)

سلطان باہو فرمیندن جو میں ازل کنوں اللہ تعالیٰ کوں "قالو بلیٰ" آکھ تے اوندی ربوبیت کوں قبول کیتا ہا۔ایں پاروں میڈے اُتے فرض ہے جو میں اوندے وعدے کوں عملی حیاتی وچ نبھاواں ۔ بھانویں جو اوندے کیتے میکوں کوئی وی قربانی ڈیوٹی پووے۔سلطان باہو موجب انسان دی سموری حیاتی "عہدِ الست" دی امانت ہے۔او انسان کوں یاد ڈیویندے جو اوندا اصل مقصد دُنیا دی محبت وچ گُم تھی ونجںؒا کائینی بلکہ اللہ سوہڑے نال کیتے ازلی وعدے کوں پورا کرڑے۔ایہا وفاداری بندے کوں قُربِ خدا وندی توڑیں پُچیندی ہے۔

سلطان باہو "قالو بلیٰ " دی تلمیح راہیں روزِ الست تے انسان دی ذمہ داری کوں دل چھیکویں انداز وچ بیان کیتے۔اُنھاں دا خیال ہے جو انسان تے فرض ہے جو او دُنیا وچ حیاتی ، رب نال کیتے وعدے موجب گُزارے۔ایں مصرعے راہیں فکری پُکھ اے نشابر تھیندے جو انسان دی اصل ذمہ داری دُنیا نئیں ، بلکہ عہدِ الست دی ذمہ داری ، اللہ دی بندگی اتے اوندی رضا دا حاصل ہے۔کیوں جو ایہو حقیقی کامیابی اتے صوفیانہ فِکر دا بُنیادی گُںؒ ہے۔

باہو سلطان دے بعد سرائیکی کلاسیکل شاعراں دی تندیر اچ نشابر ناں مولوی لطف علی دا آندے۔ مولوی لطف علی سرائیکی زبان دے ہک عظیم شاعر تھی گُزرین۔ جنھاں دے جم پل ،جائے پیدائش اتے رہائشی ہووںؒ دے حوالے نال محققین دی رائے اچ اختلاف مِلدے۔مولوی لطف علی دے حیاتِ زندگی بارے دلشاد کلانچوی لکھدن:

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

وٹاندرا: "سیفل نامے دے مصنف لطف علی دے حالات صحیح تے مکمل حالی توڑیں دستیاب نئیں تھی سگیے۔ صرف اتنا پتہ لگے جو اُنھاں دے پیو دا ناں غیاث الدین ہا۔ایہ نیجڑہ قبیلے دے ہن۔لطف علی پیدائش ۱۱۲۹ھ بمطابق ۱۷۱۷ء ٹھسی گئی ہے۔"(۱۱)

مولوی لطف علی فاذوکرونی اذکر کُم، کُن فیکون، آدمؑ، شیطان، حضرت محمدؐ، حضرت یوسفؑ، عیسیٰؑ، خضرؑ، صحابہ کرام ، باربہاں امام، ملک الموت، بہرام سکندر، دارا، رُستم،یوسفؑ زُلیخا، شیریں فرہاد، سیفل بدیع الجمال، حضرت سُلیمانؑ، عاصم بن صفوان، صالح وزیر، نجومی، مصر، پنج تن، تخت ہزارہ، سعد بن صالح، وینڈا سُلیمانی، سرمدؒ،لیلیٰ مجنوں، آبِ حیات، داؤد، ابراہیمؑ، ملک الموت، جبرائیل، میکائیل،اسرافیلؑ ، عزرائیلؑ، منصور حلاج، حاتم طائی، یعقوبؑ اتے نواب مظفر خان سدوزئی جیہاں تلمیحات اپٹی شاعری وچ ورتیاں ہِن۔

مظفر خان ملتان دے ہک معروف نواب تے گورنر تھی گُزرین۔ جنھاں کوں تاریخ وچ خاص طور تے شجاعت، انتظامی صلاحیت اتے ملتان دے دفاع دے حوالے نال یاد کیتا ویندے۔ ایں تاریخی تلمیح دا ورتارا وی اساکوں لطف علی دی شاعری وچ مِلدے۔ ونکی ڈیکھو:

"وچ ملتان مظفر خان واہ نیک نواب سُٹیوے" (۱۲)

ایں مصرعے وچ مولوی لطف علی نواب مظفر خان دی تاریخی تلمیح راہیں ہک مثالی حکمران دیاں صفتاں کوں نشابر کریندن۔ مظفر خان ملتان دی تاریخ وچ شجاعت ، عدل، ثابت قدمی اتے وطن دی محبت دے حوالے نال مشہور ہِن۔شاعر اُنھاں دا ذکر کر تے نہ صرف ہک تاریخی شخصیت کوں خراجِ تحسین پیش کریندے بلکہ اوندی بہادری ، نیکی اتے وقار دے نال قیادت جیہاں صفتاں کوں وی نشابر کریندا ہے۔ ایں طرح اے تلمیح شعر دے تاریخی اتے فکری پس منظر کوں مضبوط بٹیندی ہے اتے قاری دے چیتے وچ ہک ایجھے حکمران دا تصور نشابر کریندی ہے جیڑھا اخلاق اتے جُرات ڈوہیں وچ ممتاز ہے۔

مولوی عبدالحکیم اُچوی سرائیکی مثنوی لکھݨ والے شعراء وچوں ہک وڈے ناں والے شاعر ہن۔ جنھاں دی وجہ شہرت اُنھاں دی لکھی مثنوی "یوسفؑ، زُلیخا" ہے۔ مولوی عبدالحکیم اُچوی ، مولوی لطف علی دے ہمعصر اتے حضرت نور محمد مہاروی دے مُرید ہن۔ نورمحمد مہاروی دے مُرید ہووݨ پاروں اے ڈوہیں شعراء آپس اچ پیر بھائی وی ہن۔ مولوی عبدالحکیم اُچوی بارے عبدالغفور قریشی دی تحقیق دا حوالہ ڈیندیں ہوئیں ڈاکٹر نصراللہ خان ناصر لکھدن:

"سرائیکی زبان دے شعری ادب دا ہِوں وڈا ماݨ مولانا عبدالحکیم اُچوی ہے۔ آپ دی مثنوی یوسف زُلیخا کوں مقبولیت دے لحاظ نال ہمیشگی دی سند حاصل ہے۔ مولانا عبدالحکیم اُچوی مثنوی یوسف زُلیخا لکھ تے سرائیکی زبان دے شعری ادب کوں فارسی دی صدیاں پُراݨی شعری روایت دے سامݨے آن کھڑا کیتا۔مولانا عبدالحکیم اُچوی ، اوچ شریف دے تاریخی قصبے دے راہݨ والے ہن ۔آپ دی پیدائش ۱۱۶۱ھ وچ تھئی۔"(۱۳)

مولوی عبدالحکیم اوچوی دی شاعری وچ قرآنی آیات دا ورتارا، جنت دوزخ، آدمؑ، نوحؑ، ابراہیمؑ، سُلیمانؑ، زکریاؑ، یونسؑ، یوسفؑ،موسیٰؑ، عیسیٰؑ، حضرت محمدؐ، صحابہ کرام، معراج، طیموس/ عزیزِ مصر، زُلیخا، طوبیٰ، حی علیٰ، آدمؑ، حُور،شیطان، حضرت یعقوبؑ،لیلیٰ مجنوں، شاہِ روم و شام، مصر، حج کعبتہ اللہ، بردرانِ یوسفؑ، چاہِ یوسفؑ/کھوہ، روح الامیں / حضرت جبرائیلؑ، طوفانِ نوحؑ اتے کنعان وغیرہ جیہاں تلمیحات دا درگھا جہان موجود ہے۔"کنعان"او تاریخی سر زمین ہے جتھاں حضرت یعقوبؑ دے خاندان اتے حضرت یوسفؑ اپٹی مُنڈھلی حیاتی گزاری۔قرآن وچ لفظ "کنعان" موجود نئیں لیکن مفسرین اتے مؤرخین دی تحقیق موجب ایں گالھ دی ڈس مِلدی ہے جو حضرت یعقوبؑ دی جئیں سرزمین تے حیاتی گُزری اونکوں "کنعان" آہدن۔ایں قرآنی واقعے نال گنڈھی تفسیری ،تاریخی تلمیح دا ورتارا اساکوں عبدالحکیم اوچوی دی شاعری وچ مِلدے۔ ونکی ڈیکھو:

"جو اے وَا توں ونجیں کنعان دی طرف
اُتے یعقوبؑ دے پڑھنا ایہو حرف (۱٤)

شاعر دا آکھݨ ہے جو جیکر تُوں (ہوا) کنعان آلے پاسے ونجیں تاں اُتھاں حضرت یعقوب کوں میڈا سنیہا ڈیویں ۔ ایں توں مُراد شعر وچ حضرت یعقوب توڑیں حضرت یوسفؑ یا اُنھاں توں متعلق کوئی خبر پُچاوݨ دی خواہش دا اظہار کیتا گئے۔اے اظہارجذبات اتے انتظار دیاں کیفیات کوں نشابر کریندے۔ ایں شعر وچ عبدالحکیم

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

اوچوی کنعان تے حضرت یعقوب دی قرآنی تلمیحات راہیں جدائی ، صبر اتے اُمید دے جذبات کوں ہِوں مؤثر انداز وچ پیش کیتا ہے۔ شاعر حضرت یعقوبؑ کوں صبر و استقامت ،کنعان کوں فراق و انتظار دی علامت بݨا ،پیو پُتر دے روحانی تے جذباتی گانڈھے کوں نشابر کرݨ دی تݨ ماری ہے ۔ ایں پاروں فکری اعتبار دے حوالے نال ڈٹھا ونجیجے تاں اے شعر اللہ تعالیٰ تے توکل ، صبر اتے رحمتِ الٰہی تے اُمید رکھݨ دی تعلیم ڈیندے۔

سرائیکی کلاسیکی صوفیانہ شاعری وچ ہک نشابر ناں حضرت سچل سرمستؒ دا وی ہے۔ آپ دے جم پل دے حوالے نال محمد اسلم رسولپوری لکھدن:

> وٹاندرا: "حضرت سچل سرمست۱۷۳۹ء
> (۱۱۵۲ھ) وچ حضرت صلاح الدین دے گھر درازا وچ جمیے۔ آپ دا
> ناں عبدالوہاب رکھیا گیا۔پلپݨ توں ہی سچ بولݨ پاروں آپ کوں سچل یا
> سچو آکھیا ویندا ہا۔"(۱۵)

حضرت سچل سرمست ہک درویش تے صوفی شاعری ہن ۔ جنھاں برصغیر اچ ہولیاں ونجݨ والیاں باقی زباناں وانگے سرائیکی زبان وچ وی شاعری کیتی۔ آپ دی شاعری وچ وی تلمیحات دا نویکلا سُٹہپ ڈیکھݨ کوں مِلدے۔ جیندا ویورا اساں ہیٹھ بیان کریندے پئے ہیں۔

حضرت سچل سرمستؒ اپݨے کلام وچ سب توں پہلی تلمیح رسالت مآب حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ورتی ہے۔ رحمتیں والی ایں کریم ہستی دا ذکر آپؒ دی شاعری وچ ہِوں محبت تے عقیدت دی صورت اچ مِلدے۔ ونکی دے طور ہک مصرعہ ملاحظہ فرماؤ:

> "کُل نبیاں دا سرتاج محمدؐ "بحرِ عرف" امواج محمدؐ" (۱۶)

سچل سرمست نعت دے ایں مصرعے وچ رسول کریم حضرت محمدؐ مصطفیٰؐ دی ذات مبارکہ نال گنڈھی نبوی ، صوفیانہ تلمیح ورتی ہے۔ "کُل نبیاں دا سرتاج محمدؐ" وچ رسول کریم دے خاتم النبیںؐ تے اُچے مرتبے آلے پاسے اشارہ ہے۔ جڈاں جو "بحر عرف" توں مُراد معرفت تے روحانیت دا سمندر ہے۔اینویں ہی "امواجِ محمدؐ" دے پاک اکھریں توں اے گالھ سوجھل تھیندی ہے جو سچل، رسول کریمؐ دی ذاتِ اقدس کوں ، معرفت دے سمندر دیاں اُچیاں موجاں دا مظہر قرار ڈیتا ہے۔

سچل رسول کریمؐ کوں چھڑا تاریخی شخصیت دے طور تے نئیں بھل علم ، معرفت اتے روحانی فیض دی بُنیاد وی قرار ڈیتا ہے۔ "بحر" اتے "امواج" دیاں صوفیانہ علامتاں راہیں اے تصور اُبھردے جو نبیؐ کریم نال گنڈھیا معرفت اتے روحانیت دا فیض ہک اݨ کُھٹ سمندر وانگے ہے۔ایں طرحانویں تلمیح "محمدؐ" یعنی عشقِ رسولؐ کوں رب دی معرفت اتے روحانی کمال نال جوڑ تے فکری سُٹہپ عطا کیتا گیا ہے۔

سچل سرمستؒ دے بعد سرائیکی کلاسیکل شاعری دا مُہاندرا تے نشابر ناں خواجہ غلام فریدؒ دا ہے۔ حضرت خواجہ غلام فریدؒ سرائیکی زبان تے ادب دے وڈے مفکر،صاحبِ طریقت بُزرگ اتے سرائیکی کلاسیکی شاعری دے نمائندہ عظیم صوفی شاعر ہن۔آپ دا تعلق ریاست بہاول پور دے معروف روحانی خانوادے نال ہا۔آپ دی شاعری وچ صرف عشقِ حقیقی دا اظہار نئیں بلکہ انسانی باطن ، اخلاق، تہذیب، روحانیت ، فطرت ، عشق، معرفت اتے وحدت الوجود دے گوڑھے تصورات وی موجود ہِن۔خواجہ فریدؒ سرائیکی کوں ایجھی ادبی تے فکری رفعت عطا کیتی ہے۔ جیندے نال آپ دا کلام نہ صرف برصغیر بلکہ عالمی صوفی ادب وچ وی اپݨا نویکلا تے نشابر مقام پیدا کیتا۔

خواجہ غلام فریدؒ دی شخصیت زُہد، تقویٰ ، سادگی، علم ،محبت، اخلاص اتے انسان دوستی دا سانجھا اظہار ہے۔اُنھاں دُنیاوی جاہ و جلال توں بے نیازی اختیار کر تے اپݨی حیاتی عبادت، ذکرِ الٰہی ،ریاضت اتے مخلوقِ خدا دی رہنمائی وچ گزاری۔ آپ دی شخصیت اچ ہک پاسوں شریعت دی پابندی نظر آندی ہے تاں ہئے پاسوں طریقت، حقیقت اتے معرفت دیاں گوڑھیاں رمزاں وی نشابر ڈسدین۔ایں پاروں آپ دی شاعری وچ ظاہری حُسن دے نال نال روحانی جمال وی جلوہ گر تھیندا ڈسدے۔

خواجہ غلام فریدؒ دے جم پل اتے تعلیم وتربیت دے حوالے نال محمد اسلم میتلا لکھدن:

> وٹاندرا: "خواجہ غلام فریدؒ دی پیدائش
> چاچڑاں شریف(رحیم یار خان) ۱۸۴۵ء وچ تھئی۔اُنھاں دا تاریخی ناں
> خورشید عالم ہے۔جیندے نال سن ہجری ۱۲۶۱ دے عدد نکلدے

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

ہِن۔ساڈھے ترائے سال دی عمراں وچ خواجہ تاج محمود جیڑھے اُنھاں دے چاچا ہِن بسم اللہ پڑھائی۔چار سال دی عمراں وچ امّاں دا وصال تھی گیا۔ جڈّاں جو اُنھاں دے والد خواجہ خدا بخش دا وصال تھیا تاں اوں ویلے خواجہ صاحب دی عمراں اٹھ سال ہئی۔"(۱۷)

خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ تلمیحات دا ہک وڈّا سارا جہان موجود ہے۔ فریدؒ دی شاعری اچ تلمیحات دے حوالے نال ایں ویلے توڑیں درگھا کم ڈاکٹر محمد صدیق شاکر دا "تلمیحاتِ فریدؒ" ہے۔ڈّو جلداں تے مشتعمل ۹۹۲ پنیاں تے کھنڈیا اے درگھا سمل خواجہ فرید دی شاعری دے تلمیحاتی حُسن دا سوہݨّا نمونہ ہے۔ اِنھاں ڈّوہیں جلداں وچ خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ ورتیاں گیاں تلمیحات دے علاوہ اصطلاحات وی شامل ہِن۔

ایں حوالے نال ڈاکٹر محمد صدیق شاکر لکھدن:

وٹاندرا: "تلمیحات وانگیں اصطلاحات وی کلامِ فریدؒ دا خاصہ ہے۔کہیں لفظ کوں اوندے اصل معنی دی بجائے ڈّوجھے معنیاں دی پوشاک پوا وݨّ کوں اصطلاح آکھیا ویندے۔ جیویں لفظ "نین" ہے جیندے معنی اکھ دے ہِن ۔ تصوف دی اصطلاح وچ ایں توں مُراد "اللہ تعالیٰ دی نظر" ہے۔ ایں نگاہ دے سالک (حُسنِ حقیقی دا متلاشی) تے عجیب و غریب کیفیات مرتب تھیندین۔ جنھاں کوں "عشوے غمزے" دی اصطلاح نال تعبیر کیتا ونج سگّدے۔"(۱۸)

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ انبیاء دے حوالے نال نشابر تلمیحات حضرت آدمؑ، حضرت نوحؑ، حضرت ابراہیمؑ، حضرت اسماعیلؑ، حضرت یوسفؑ، حضرت یعقوبؑ، حضرت موسیٰؑ، حضرت عیسیٰؑ، حضرت یونسؑ، حضرت سُلیمانؑ، حضرت ایوبؑ اتے خاتم النبین حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شامل ہِن۔ خواجہ فریدؒ ہر نبیٔ دی تلمیح کوں مخصوص روحانی تے فکری معنویت راہیں بیان کرݨّ دی سوہݨّی کوشش کیتی ہے۔ خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ اہلِ بیت اطہار تے صحابہ کرام دے حوالے نال وی تلمیحات موجود ہِن۔ جنھاں وچ اُنھاں حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم، حضرت حسنؓ اتے حضرت امامِ حُسینؓ جہیں شخصیات شامل ہِن۔ اِنھاں تلمیحات راہیں اُنھاں عدل، شجاعت، قربانی، صبر اتے حق پرستی کوں سوجھل کرݨّ دی کوشش کیتی ہے۔خواجہ فرید دی شاعری وچ صحابہ کرام تے اہلِ بیت دا سانجھا اظہار مِلدے۔ ونکی دے طور تے خواجہ فریدؒ دا ہک بند ڈّیکھو جیندے وچ حضرت ابوبکر صدیقؓ، حضرت عمر فاروقؓ، حضرت عثمان غنیؓ، حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم اتے حضرت امام حسنؓ اتے حضرت امام حُسینؓ دے نال اُنھاں دے پیر و مُرشد فخر جہان دی صوفیانہ تلمیح دا ورتارا وی نشابر ڈّسدے۔

ونکی ڈّیکھو:

"بوبکرؓ عمرؓ عثمانؓ کتھاں
کتھ اسد اللہ ذیشان آیا
کتھ حسنؓ حُسینؓ شہید بݨّے
کتھ مُرشد فخر جہان آیا" (۱۹)

ایں کافی دے بند وچ خواجہ غلام فریدؒ صحابہ کرام اتے اہلِ بیت دا ذکر کر تے اسلامی تاریخ دے روشن اتے مثالی کرداریں آلے پاسے اشارہ کیتے۔حضرت ابوبکرؓ، حضرت عمرؓ، حضرت عثمانؓ راہیں صداقت ، عدل ، سخاوت اتے دینی استقامت دی روایت کوں نشابر کیتے۔ جڈّاں جو "اسد اللہ ذیشان" حضرت علیؑ آلے پاسے اشارہ ہے۔ جیڑھا شجاعت علم اتے حق پرستی دی علامت ہے۔ حسنؓ، حُسینؓ دا ذکر خاص طور تے محبتِ اہلِ بیت ، صبر، وفا اتے حق کیتے قربانی دے جذبے دی شاند ہے۔ جڈّاں جو شہید دا لفظ واقعہ کربلا اتے حضرت حُسینؓ دی عظیم قربانی کوں مزید نشابر کریندے۔

بند دے چھیکڑی مصرعے وچ "مُرشد فخر جہاں" دا حوالہ روحانی رہنمائی اتے محبتِ رسولؐ دے عظیم تصور نال جوڑیندا ہے۔ جڈّاں جو ول ول ورتیجݨّ والا لفظ "کتھاں ، کتھ" ماضی دے اِنھاں عظیم کرداریں دی یاد کوں ہک سوالیہ اتے حسرت بھری کیفیات عطا کریندے۔ ایں طرحانویں خواجہ فریدؒ اِنھاں تلمیحات راہیں اسلامی تاریخ دے مثالی کرداریں کوں محبتِ اہلِ بیت ، احترامِ صحابہ ، ایثار،قربانی حق پرستی، اتے روحانی رہنمائی دے فکری پُکھ اچ سانبھ گھندے۔مجموعی طور تے ایں کافی دے بند کوں ڈّٹھا ونجے تاں شاعر دی دینی عقیدت ، تاریخی شعور اتے عشقِ رسول نال گنڈھی روحانی فکر دا سوہݨّا اظہارایندے اندر موجود ہے۔

AL-AASAR Journal
Quarterly Research Journal
www. al-aasar.com
Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ اِنھاں دے علاوہ لوک داستانی تلمیحات، ادبی تلمیحات، اہلِ بیت دے حوالے نال تلمیحات ،قرآنی تلمیحات اتے غیر قرآنی تلمیحات وغیرہ دا ہک وڈّا سمل موجود ہے۔

بابا فرید،علی حیدر ملتانی ، چراغ اعوانؒ، باہو سلطان، عبدالحکیم اوچوی، مولوی لطف علی، سچل سرمستؒ تے خواجہ غلام فریدؒ اپݨی شاعری وچ تلمیحات چھڑیاں کلام دے سُٹّہپ کیتے نئیں ورتیاں بھل اِنھاں وچ صوفیانہ فکر، روحانی تجزئیہ اتے اخلاقی تعلیمات دا بُنیادی وسیلہ وی موجود ہے۔ سرائیکی صوفی شاعراں اسلامی تے مقامی لوک روایتاں توں ایجھے کردار ، مقامات اتے علامتاں راہیں تلمیحات نشابر کیتیاں ہِن جیڑھیاں عام قاری کوں وی سؤکھ نال سمجھ آ ویندیاں ہِن۔اِنھاں تمام تلمیحات دا سانجھا مقصد اے ہے جو انسان اپݨے باطن دی اصلاح کرے ، دُنیا دی فانی حقیقت کوں جاݨے، نفس اتے شیطان دے دھوکے توں بچے اتے خدا دی رضا کوں اپݨی حیاتی دا اصل مقصد بݨاوے۔ ایہو اِنھاں تلمیحات دی فکری وڈّائی اتے ہمیشگی دا وڈّا راز ہےجیڑھا سرائیکی کلاسیکل شاعری دیاں فکری پرتاں وچوں اُبھر تےمعنویت دے نت نویں در کھولیندے۔

حوالہ جات:

۱۔ کشور سلطانہ، اردو شاعری میں قرآنی تلمیحات، سندھ یونیورسٹی، جامشورو،حیدر آباد، ۱۹۷۲ء،٤٧

۲۔ خاں، عارف حسن، تلخیصِ بحر الفصاحت، دارالنورد، کراچی، ۲۰۱٦ء،ص:٤٠٩

۳۔ شاہ، عصمت اللہ، پریم نگر،پبلک ویلفیئر آرگنائزیشن، لودھراں، ۲۰۱٦ء، ص:١٤

٤۔ بھٹی، امجد علی، رُکھی سُکھی کھاء کے ٹھنڈا پاݨی پی، رُمیل ہاؤس، آف پبلی کیشنز، راولپنڈی،

۲۰۰۸ء،ص:۱۲۷

٥۔ ناصر ، نصراللہ خان، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، فکشن ہاؤس،لاہور، تریجھا ایڈیشن، ۲۰۲۲ء،ص:٤٦٦

٦۔ ملتانی، علی حیدر، کوک، (ترجمہ: شفقت تنویر مرزا)، لوک ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد، ۱۹۸۰ء،ص:٦٤

۷۔ جام پوری، کیفی، سرائیکی شاعری، بزمِ ثقافت، ملتان، ۱۹٦۹ء،ص:٢٤٧

۸۔ چراغ اعوانؒ ، چراغ اعوانؒ دی ہیر(ترتیب و تہذیب:ڈاکٹر طاہر تونسوی)، سرائیکی ادبی بورڈ،ملتان،

۲۰۰۸ء، ص:۳۹

۹۔ شاہ، عصمت اللہ،پریم نگر، بیان تھئیل، ص:۷۸

۱۰۔ باہو سلطان، دل دریا سمندروں ڈونگھے،(مترجمین:ڈاکٹر انعام الحق جاوید، امجد علی بھٹی)،رُمیل ہاؤس آف

پبلی کیشنز، روالپنڈی، ۲۰۰۹ء،ص:١٦٩

۱۱۔ دلشاد کلانچوی، سرائیکی شاعری دے کُجھ مُہاندرے شاعر، اکادمی سرائیکی ادب، بہاول پور، ۱۹۹٤ء،ص:۱۳٥

۱۲۔ بہاول پوری ، لطف علی ، مولوی،سیفل نامہ بالتحقیق ،(تحقیق و ترجمہ :مجاہد جتوئی)، عکس پبلی کیشنز، لاہور،

۲۰۲٤ء،ص:۳۰۱

۱۳۔ ناصر، نصراللہ خان، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، فکشن ہاؤس، لاہور، تریجھا ایڈیشن، ۲۰۲۲ء،ص:٤٨٤

۱٤۔ اُچوی، عبدالحکیم، مثنوی یوسفؑ زُلیخا، (مترجم:دلشاد کلانچوی)اردو اکیڈمی، بہاول پور،۱۹۷۸ء،ص:۱۷۲

۱٥۔ اسلم رسولپوری، محمد، منتخب سرائیکی کلام حضرت سچل سرمست،بزمِ ثقافت، ملتان، ۱۹۷۷ء، ص:۹

۱٦۔ سچل سرمست، حضرت ، کلام سچل سرمستؒ،(مؤلف:کرنل(ر)محمد اقبال ملک) جھوک پرنٹرز، ملتان،

Vol. 3, No.1 (2026)
Online ISSN: 3006-693X
Print ISSN: 3006-6921

۲۰۲۱ء،ص:۲٦

۱۷۔ اسلم میتلا، محمد، فریدؒ نامہ، بزمِ ثقافت، ملتان، ۱۹۹۹ء،ص:۳۳
۱۸۔ شاکر، محمد صدیق، ڈاکٹر، پروفیسر، تلمیحاتِ فریدؒ،(جلد اوّل)،اکادمی سیرت، ملتان، ۲۰۲۰ء،ص:۲۳
۱۹۔ خواجہ فرید، دیوان فریدؒ بالتحیق،(تحقیق و تحریر:مجاہد جتوئی)، سرکار راز تاجدار لائبریری، خان پور، ۲۰۱٤ء ،ص:۳۷